

Tell-el-Amarnski izvještaji i sv. Pismo. Habiri i Israelci [Hebreji].

Napisao : Prof. Dr. Ant. Sović.

SUMMARIUM.

Dissertationi occasionem praebuit opus univ. professoris Dr. G. Manojlović, nuper sub titulo: »Povijest staroga Orienta« (Historia antiqui Orientis) editum, in quo auctor, inter caetera, de tabulis Tell-el-Amarnensibus et »Habiris« disserens, ultro quidem concedit Habiros esse Hebraeos, at distinctione inter Hebraeos et Israëlitas facta, his ultimis aetatem temporum El-Amarnensium seu Amenophis IV. (c. 1360. a. Chr.) multo inniorem attribuit, Habiros seu Hebraeos »proavos« esse putans posteriorum Israëlitarum et Judaeorum, necnon Amonitarum, Moabitarum et Edomitarum«. — Quae cum in sequelis suis auctoritati relationum biblicarum iniuriosa esse possent, placuit dissertatione praesente, e documentis tam profanis quam divinis, demonstrare: 1° existentiam populi Israëlitici temporum Amenophis IV. etiam multo antiquiorem; 2° eiusdem populi cum Habiris El-Amarnensibus identitatem; et 3° determinare significationem vocis »Hibri« (Hibiru) ex indole linguae hebraicae.

In dissertatione, locis opportunis: 1° Scriptio cuneiformis (assyro-babylonica) ad captum croaticae legentium exposita. 2° Textus ad quaestionem spectantes ex Herodoto, Pompeio Trogo, et Tacito, in versione croatica (nunc primum) adducta. 3° Manetho, Berosus, Chaeremon et Lysimachus ex opere Josephi Flavii contra Apionem breviter perstricti. 4° Testimonia illustria excavationum assyriacarum et aegyptiarum laudabiliter memorata. 5° Auctoritas SScripturae praevalens in rebus etiam historicis et chonologicis asserta et vindicata.

«. UVODNE RIJEČI.

Knjiga g. prof. Dr. G. Manojlovića. — Tell-el-Amarnske pločice. — Asirski jezik i asirsko pismo. — Habiri u Tell-el-Amarnskim izvještajima.

Prije nekoliko vremena došla mi u ruke knjiga: »Povijest Staroga Oriјenta« (I.—V. 1—220 u 8°). Napisao ju g. Dr. Gavro Manojlović, univ. profesor. Izdala »Matica Hrvatska« (negdje koncem) 1923. Pisana je za »šire krugove« i sadržajem vrlo interesantna. Jedino smeta, što nema indeksa (kazala) ni osobna ni stvarna.

Mene je u njoj najviše zanimao onaj odlomak, koji govori o glasovitom otkriću t. zv. Tell-el-Amarnskih ilovnih pločica u srednjem Egiptu, u dolini (i mjestu) Tell-el-Amarni zimi g. 1887/88. Ima ih oko 350. Iskopali su ih slučajem seljaci, a poslije učenjaci pročitali i proučili. Sada se glavnim dijelom nalaze u Kairu, u britanskom Museju u Londonu i Berlinu. Nešto u Oxfordu i t. d.

One su negdje oko 1400—1350. pr. Hr. sačinjavale dio arhiva misirskih faraona Amenofisa III. (ili Nimmuria, oko 1411—1375. pr. Hr.) i Amenofisa IV. (ili Niphuria, oko god. 1375—1358. pr. Hr.). Predstavljaju u glavnom političku korespondenciju, megju inim, i palestinskih knezova sa rečenim faraonima. Pisane su klinovim asirsko-vavilonskim pismom i jezikom, iz čega se zaključuje, da je taj jezik bio u to doba »diplomatski« na cijelom Orijentu.

Koliko razabiram iz jednog Tell-el-Amarnskog pisma (e-gi-ir-tu), što mi je pri ruci, a piše ga: Bu-ur-ra-bu-ri-ia-aš ša-ar-ru ma-a-tu Ka-ar-du-ni-ia-aš a-na Ni-ip-hu-ur-ri-ia ša-ar-ru ma-a-tu Mi-is-ri-i = Buraburiaš kralj od zemlje Kardunije Nifuriju kralju od zemlje Misirske), taj jezik leži nekako u sredini izmegju sirske i (starog) jevrejske jezika. Srodan je i s arapskim. Tako su primjerice asirske riječi: »abu« (otac), »ahu« (brat); pa »ummu« (majka), »lišanu« (jezik), »dinu« (sud din), »akrabu« (jakrep, skorpion), i t. d. ujedno i čiste arapske riječi, od kojih su neke, eto, čudnim putevima višetisućljetne istorije došle i u naš jezik (jakrep, din).

Samo asirsko-vavilonsko pismo je vanredno teško i komplikovano. Nakon jednoga sata čitanja zaboli glava i onoga kome je omilio ovaki studij. Nema tuj (kao u nas) pojedinih znakova za pojedina slova alfavita (osim 3 vokaia: a, i, u), već samo za t. zv. silabe, i to jednostavne (n. pr. ba, bi, bu; ab, ib, ub i t. d.) i sastavljene (bal, bil, bul; gam, lib, lul i t. d.), pa za t. zv. ideograme (pojmovne znakove), kojih je sva sila, a obično su polifonični t. j. isti se ideogram na više načina može čitati i prema tome i više značenja imade. Kod čitanja je najteže to, što se sva ova tri načina u istom sastavku miješaju, i što silabarni znakovi često služe i za ideograme. Zato ne zna katkada ni stručnjak odrediti, gdje prestaje, a gdje počima jedna riječ. Za nas izgleda to čitanje kao neko rješavanje jednadžba drugoga stupnja.

Klinovo pismo nije izum starih Asiraca i Vavilonaca. Oni su ga doselivši se negdje u 3 tisućljeću pr. Hr. u Mesopotamiju, našli i preuzeli od prastanovnika te zemlje Akadijaca i Sumera, naroda po svoj prilici uralo-altajskog (turskog) roda. Za aglutinirajući jezik, kakav se misli, da je bio sumero-akadski, bilo je to pismo možda savršeno, ali je za asirsko-vavilonski, kao semitski jezik, bilo očito nezgodno. Slično kao što bi bilo i za naš, da ga preuzmemo. Mi bismo n. pr. riječi: »Zagreb« ili »Beograd«, prema naravi tog pisma, morali pisati »Za-ag-re-eb« ili »Be-og-ra-ad«. To još, kako tako. Ali velike bi neprilike nastale n. pr. kod riječi »čvrst« ili »prst«. Tuj bismo si morali pomagati s našim najslabijim vokalom »e«, pa pisati od prilike: »če-ev-re-e-se-et«, ili »pe-er-e-es-et«. Asirci su si, čini se, u takvom slučaju, pomagali sa svojim najslabijim vokalom »u«, koji se glas kod čitanja asirskoga teksta znatno više čuje, nego bi to tražila analogija s ostalim semitskim jezicima. Dok je asirsko-vavilonski jezik bio živ, nije bilo, i kraj ovako nezgodna pisma, osobitih poteškoća. Svako je znao, kako se dotična riječ izgovara, kao što bismo i mi znali, da se n. pr. »Za-ag-re-eb« svejedno izgovara i čita kao: »Zagreb« i t. d.; i kao što znadu n. pr. današnji Grci, Francuzi i Englezi pravilno izgovaranje svojih riječi, premda ih redovno drukčije pišu, nego čitaju. No danas, kad je asirsko-vavilonski jezik već davno mrtav, imademo u tom pogledu znatnih poteškoća. Moramo se zadovoljiti sa čitanjem à la »Bordeauks« mj. »Bordo«.

Sadržaj je navedenih Tell-el-Amarnskih pločica, u koliko ih kao depeše, šalju palestinski knezovi (poimence Abdihiba jerusalemski knez) egipatskom faraonu, vanredno zanimiv.

Po prikazu g. prof. Dr. Manojlovića, spominju se u njima neki »Habiri«, na koje se diže tužba, da »uznemiruju« sa istoka južnu Siriju i Palestinu, da »plijene po zemlji« i t. d. (str. 41.). Abdihiba se »gorko tuži« i pita faraona »Zar da se Habiri dočepaju kraljevskih gradova?« (str. 42.). i »Ne dogju li ove godine tvoje čete, sve će zemlje pripasti Habirima« (str. 89.).

Nemam pri ruci izvornih (asirskih) Tell-el-Amarnskih tekstova, osim gore spomenuta pisma (a ni sredstva, da si ih nabavim), već vjerujem, da je g. profesor tačno reproducirao svoja vrela, i opet da su autori njegovih vrela, tačno navodili izvorne (asirsko-vavilonske) tekstove. Pripominjem samo, da

sam boraveći na studijama grčkih katenatsko-eksigetskih kodeksa g. 1913. u Offordu i Londonu,¹⁾ vidio tamo, megju ostalim orijentalnim blagom, i te pločice. U ovoj radnji imadem pred očima, naravski, samo hrvatski tekst g. prof. Dra. Manojlovića.

Da iznesem sad povod i razloge ovome sastavku.

Tolika je sličnost megju imenima »Habiri« i »Hebreji«, da čovjek, i bez obzira na druge slične okolnosti, nehotice u Tell-el-Amarnskim »Habirima« prepoznaje biblijske »Hebreje« (jevr.: »Hibri«), i nalazi tako vanjsku potvrdu za istinitost biblijskog izvještaja o prodiranju i ulasku Israelaca s istočne (jordanske) strane u Palestinu pod Jošujem, sinom Nunovim, te o velikom strahu, što je tada obuzeo sve hananske knezove, u kojima se, kako veli sv. Pismo »rastopilo srce i nestalo im junaštva od straha Israiljevih sinova«. (Još. 5, 1.)

Nastaje sad pitanje, da li se pod »Habirima« zaista imadu razumijevati »Hebreji«? Ja to držim sigurnim. A to će držati i svaki onaj ko imade na umu, da su u semitskim jezicima nosioci riječi jedino konzonanti (bez vokala«), jer je takvome već na prvi pogled riječ »Habiri« identična sa »Hibri« (Hebreji).

A »Israelci«? I to izgleda očito, jer se barem dosele smatralo to ime sinonimnim (istoznačnim) sa »Hebreji«.

Ipak, čini se, kao da nije tako.

U knjizi se naime g. prof. Dra. Manojlovića nalazi u tom pogledu novo mišljenje, po kojem bi »Habiri« bili doduše = Hebreji, ali Hebreji, ne bi bili = Israelci, već bi se Israelci zajedno s drugim nekim narodima, imali smatrati, kao neki daljnji potomci spomenutih Habira ili Hebreja.

Ali, evo, riječi g. profesora u doslovnoj citaciji:

1. **»Za Amenoifsa IV.«** (t. j. oko 1375—58. pr. Hr.) **»još ni spomena nema o kakovu narodu izraelskom«** (str. 41.).

2. **»Ali već unemiruju sa istoka južnu Siriju i Palestinu pustopoljinska plemena i plijene po zemlji; opće im ime daju Amarnska izvješća: Habiru (dakle Hebreji). jamačno praoci kasnijih Izraelaca i Judeja, Amonaca. Moabljana i Edomljana.«** (str. 41.); i

¹ Izvještaj o tom studiju i radu napisao sam u rimskoj reviji »Biblica« 2 (1921.) p. 45—52; i (1921.) p. 448—453.

3. »**Praoci kasnijih Izraelaca**« (t. j. Habiri ili Hebreji, kako se iz cijelog konteksta vidi) »**dakle već ulaze u »Obećanu Zemlju« tu pred očima te Amarnske korespondencije.**« (str. 42.).

Iz ovih bi se adnotacija (masni tisak po meni istaknut) dale logički izvesti još slijedeće daljnje konkluzije:

1. Israelski narod nije mogao za Amenofisa IV. (a još manje za Amenofisa III. oko 1400. pr. Hr.), pod Jošujem sinom Nunovim, ući u »Obećanu Zemlju« ili tamo biti, jer mu tada »još ni spomena nema«.

2. On je znatno mlađji od tog doba, budući su mu »Habiri« »praoci« ili »jamačno praoci«, slično kao i Amoncima, Moabljanima i Edomljanima.

3. Biblijski izvještaji, ako možda o svem tomu drukčije, ili protivno govore, valja da su jamačno pogrešni ili u najboljem slučaju, da predstavljaju mutne povjesne »uspomene« miješajući »kasnije Izraelce« s njihovim »praocima« Habirima.

Odmah pripominjem, da mi nije ni na kraj pameti imputirati meni lično vrlo cijenjenom g. profesoru, da je on imao na umu ove konkluzije, kada je pisao svoje primjedbe. To ne mislim, pa ga zato molim, da izvoli ovaj moj sastavak posmatrati, ne kao kakvu polemiku, već kao neki komentar k stranicama 41—42. svoga inače simpatična djela.

Povodom navedenih primjedaba preduzeo sam si dakle dokazati:

1. Da je Israelski narod postojao za Amenofisa III. i IV. t. j. oko 1400. pr. Hr.

2. Da su Israelci = Hebreji odnosno Habiri, prije za i poslije Tell-el-Amarskog doba; i

3. Rastumačiti riječ »Hebrejin« (Habir).

I. ISRAELSKI NAROD POSTOJI ZA AMENOFISA III. I IV. (OKO G. 1400. PR. HR.)

(oko g. 1400 pr. Hr.)

Vanjski izvori. — Herodot. — Pompej Trogo. — Tacit. — Asirsko-vavilonski i egipatski spomenici. — **Unutarnji izvori:**
Knjige sv. Pisma.

Izvori za dokaz ove tvrdnje mogu se podijeliti na 2 vrste. vanjske i unutarnje. Vanjski bi bili pisci odnosno dokumenti

izvan Israelskog naroda, a unutarnji njegovi vlastiti dokumenti t. j. knjige sv. Pisma.

a) Vanjski (profani) izvori:

Oni su u koječem mutne naravi, navlastito, što se tiče pojedinih istorijskih činjenica. Tu treba dobro lučiti pljevu od pšenice. Piscu stranih naroda naime općenito, ili ništa ne znadu o Israelskom narodu, pa o njem šute, ili ga radi slična jezika konfundiraju sa susjednim narodima, ili ga opet slabo poznadu, pa pričaju o njemu kojekakve bajke, ne razumiju njegovih obreda ili ga pače s kojekakovih motiva prikazuju u najlošijem svijetlu. -- Do ovakog neznanja, kriva znanja, pa i literarnih ekscesa sa strane profanih pisaca prema njemu, došlo je s više razloga. -- Na prvom je mjestu svakako t. z. ekskluzivnost ili bolje ogragjivanje i nastojanje tog naroda, da sačuva od tugijskih utjecaja svoju posebnu (i čistu) vjeru u jednog jedinog Boga, svoga — ljupkim pjesmama opjevanog Adonaja — (koji je isti i naš Gospod. samo s objavljenom i nedohitnom tajnom o 3 osobe u jednoj te istoj Božjoj biti, što je u ostalom na više mjesta već i u starom zavjetu natuknuta — isp. n. pr. Ps. 33, 6 jevr.). Ovakovo ogragjivanje prema stranim narodima, izazivalo je, naravski, megju potonjima ne samo neznanje i krivo shvatanje, nego često prezir i mržnju prema Israelcima, koja je lako našla pristup i u istorijske spise njihovih pisaca. Drugi će razlog jamačno biti i njihov poseban jezik, koji se nije dao lako naučiti i, tako dati objektivnan uvid u njihov život i istoriju. Već se veliki i bl. Jeronim tuži na teškoću tog jezika u epistoli na prijatelja Rustika ovim riječima: »Što li sam kod učenja jevrejskog jezika uložio truda i podnesao teškoća, i koliko puta sam očajao, ili koliko puta prestao učiti, ali se opet iz prkosa latio knjige, svjedok mi je savjest, i moja, koji sam to pretrpio, kao i onih, koji su sa mnom provodili život.¹« Zato je on — intra parenthesin — i jedini učenjak u svoj starini, koji je o njima imao bolji sud i koji je o njima izrekao u izvjesnoj stvari, gdje su takodjer bili klevetani (da su pokvarili sv. Pismo) glasovitu i pravednu riječ: »Hebraica veritas« — i tim ih za vazda oslobodio barem tog prijekora. Kako megjutim ovako jeronimski naukoljubivi napori nisu bili za obične Grke i Rimljane, nije čudo, što

¹ Migne PL 22, 1079.

se od njihovih pisaca s tog razloga ni ne mogu očekivati, bogzna kako objektivne i provjerene vijesti. Oni u koliko i hoće, da budu objektivni, općenito, čuju samo nešto zvoniti, pa to, što su iz mutnih vrela čuli, serviraju svojim čitaocima. To je karakteristika njihovih vijesti.

Ipak se, a to je za naše pitanje ovdje glavno i jedino važno, iz cijeloga n a č i n a, kako oni prikazuju najstariju istoriju Židovskog (Israelskog) naroda, jasno vidi, da ga oni smatraju v r l o s t a r i m, pače starijim od samog Jupitra.

Možda ne će biti bez interesa, ako ovdje priložim u izvornom prijevodu izjave nekih starih pisaca o Israelskom narodu odnosno o Židovima (Judejcima), kako se oni, u poznije vrijeme radi premoći Judina plemena, još nazivaju.

Iz tih će se izjava najbolje vidjeti, kavim su duhom stari pisci disali prema Židovima, i što su o njima mislili i znali.

Da počnem s ocem istorije.

1. Herodot (484—408 pr. Hr.)

Poznato je njegovih 9 musâ, 9 istorijskih knjiga. On je radi njih prošao gotovo sav tada poznati svijet: Evropu, Asiju i Afriku, i napose t. z. stari Orijent. Bio je u Vavilonu, Tiru i Memfisu. Od svakog većeg grada i naroda znade on nešto kazati; ili ga barem spominje. Od Israelskog (Židovskog) naroda, i njegova glavnog grada Jerusolima, za koji veli stariji Plinije, da je bio »longe clarissima urbim Orientis, non Judaeae módo«. Natur. Hist. lib. 5. c. 14), nema upravo ništa. Zar zaista nema? Čini se tako.

Sjećam se, da smo kao gjaci u gimnasiji pitali nekog profesora, zašto Herodot, koji putuje po istoku, nigdje ne spominje židovskog naroda i Jerusolima. Odgovorio nam je (a to sam kasnije i negdje čitao), da je Jerusolim u njegovo doba bio u ruševinama, a Židovi u vavilonskom sužanjstvu. Time bi otac povijesti bio ispričan.

No tome nije tako. Herodot putuje po Orijentu oko 450—440.pr. Hr., kad su Židovi, vrativši se po Kirovoj dozvoli (536. pr. Hr.) već najmanje 80 god. sjedjeli u Palestini, i nanovo si podigli grad.

Herodot je dakle putujući izmegju Memfisa, Tira i Vavilona, morao nešto čuti i o Palestini i o Židovima i Jerusolimu.

On ih spominje, i Židove i Jerusolim, ali tako zakukuljeno, da treba više nego samo znanje grčkoga jezika, da ih se otkrije.

Ko pažljivo čita njegovu egipatsku povijest u 2. i 3. knjizi njegovih musâ (Euterpe i Talijsa) nailazi na slijedeće opaske:

a) U 2. knjizi gl. 104. govoreći o obrezivanju kod Egipćana primjećuje: »Feničani i Sirci u Palestini i sami priznaju, da su to (obrezivanje) naučili od Egipćana«. ² Kakvih drugih Siraca, osim Židova, nema u to vrijeme u Palestini. A Sircima ih naziva jamačno zato, jer poslije povratka iz sužanštva. Židovi općenito ne govore više jevrejski, nego sirska (aramith), pa i njihovi pisci: Danilo i Jezdra (Herodotov savremenik) pišu sirska (aramith).

b) U istoj (2.) knjizi gl. 159. pripovijedajući nadalje istoriju Neko-a, egipatskog faraona (610—595 pr. Hr.) veli pod konac: »pobio se Neko u kopnenoj bici sa Sircima kod Magdola i pobijedio ih, a poslije bitke zauzme Kadytis (Κάδυτις) veliki sirska grad.³ Taj grad »Kadytis« spominje još i

c) u 3. knjizi gl. 5. gdje, pripovijedajući o Kambysovoj vojsci na Egipat, i o putu, koji tamo vodi, primjećuje: »Od Fenicije do krajeva grada Kadytisa je zemlja tako zvanih palestinskih Siraca, a od grada Kadytisa, koji mi se čini da nije mnogo manji od Sardesa, nalaze se emporija na moru, sve do grada Jenisa, pod vlašću arapskog kralja, a od Jenisa se opet prostire sirska vlast do Serbonidskog jezera.« ⁴

Gornja Herodotova vijest o Neko-u i njegovoj pobjedi nad Sircima kod Magdola, slaže se s izmjenom imena Sirci u Židove (Judeje), Magdol u Megido, pa Kadytis u Jerusolim, inače savijem s onim, što o istom Neko-u piše 2. knjiga Kraljevska 23, 29—34, pa 2 Dnevnika 35, 20—36, 4. Tuj naime čitamo, kako je za vrijeme judejskog kralja Josije (639—608 pr. Hr.) izašao Neko, egipatski faraon, na asirskog kralja, da bide boj kod

² Ovo i daljnja mjesta iz Herodota prevodim iz grčkog izdanja: H. R. Dietsch-Kallenberg, Lipsae 1906. Herodoti Historiarum, Libri IX. vol. I. isp. str. 179.

³ Ib. str. 216.

⁴ Ib. str. 230.—231.

Karkemiša na Eufratu, a kralj mu Josija izašao u susret. Neko mu megjutim poručio, neka mu se ukloni, jer ne ide na njega. Ali, kad Josija nije hteo, već je izašao da se bije s Nekom na Megidonskom polju, pogubi ga Neko kod Megida.

Vrativši se Neko iza 3 mjeseca od Karkemiša gdje ga je razbio Nebukadnesar, svrgne u Jerusolimu Josijina sina Joahaza, oglobi zemlju sa sto talenata srebra i talenat zlata, i postavi na mjesto Joahazovo kraljem njegova brata Elijakima nad Judejom i Jerusolimom, promijenivši mu ime u Joakim. Po tom otide u Egipat uzevši sobom kao sužnja Joahaza. Tako sv. Pismo.

Da Herodot zove Židove Sircima nema poteškoće. Oni govore s i r s k i. Malenkost je, što je i »Megiddo« pretvorio u »Magdol«, jer je kod Grka uvijek bio običaj, da tugje riječi malo prema svome »prekroje«. Njima su: Romani = Romei, Karthago = Karchedon, Galli = Galate, a Hrvati = Hróvati. Tako je i Megiddo = Magdol.

Ali, kako je Jerusolim = Kadytis?

Zagonetka se rješava na ovaj način.

Sv. Pismo i u starom i u novom zavjetu zove češće Jerusolim: »sveti grad« *áγία πόλις* Isp. Danilo (LXX) 3. 28; 9, 24. 2 Makivejska 3, 1. Matej 4, 5; 27, 53. Na Orijentu se i danas Jerusolim ne zove drukčije, nego El-K u d s (arapski = Svetinja ili Sveti grad). U Herodotovo se vrijeme govori u Palestini sirski. Sirski se »sveti« veli: »kaddiš. Kako je opet u sirskom imenica »grad« (»kirja«), na koju se proteže atribui »svet« (kaddiš) ženskoga roda, to je prema tome i supstantivirani atribut »svet« (kaddiš) u ženskom rodu, pa u t. z. statusu konstruktivnom glasi: »Kaddišat«, što je za Herodotovo grčko uho bolje zvučilo: »Kadytis«. Herodot je dakle nazvao Jerusolim onim sirskim imenom, kojim se on i danas (samo prema arapskom izgovoru) na istoku naziva, t. j. El-Kuds. (Konzonatni korjeni su i u sirskom i u arapskom isti (K—d—(s)š).

Toliko o ocu istorije Herodotu i njegovim primjedbama o Židovima i Jerusolimu. On sam čini se, da lično nije bio u Jerusolimu, već ga je samo iz blizine vidio ili možda samo vrlo kratko vrijeme u njem boravio. U njegovo doba (oko 444) djeluje među Židovima u Jerusolimu revnitelj Nehemija, koji je silno zauzet za strogo čuvanje zakona, i brižno čuva gradska

vrata i zidove, navlastito u subote i u oči subota. I kad su neki trgovci, par puta pokušali, da na ovake dane prenoće izvan Jerusolima pod gradskim zidovima (a nisu otišli, otkuda su i došli) poručio im je on (kako sam veli) »ako još jedared to učine, da će« kako lijepo Daničić prevodi »uložiti« na njih«. ⁵⁾ U takovim dakle prilikama nije bilo probitačno za stranca, da polazi Jerusolim, ili se u njem duže zadržava, gdje se je židovski narod nalazio u još prvom vjerskom oduševljenju poslije povratka iz sužanjstva. Po gotovo je to, eto, bilo nezgodno za ljude, koji su zajedno s trgovcima (u karavanama) putovali; kao što držim, da je i Herodot putovao, jer je to i danas najsigurniji način po orijentalnim krajevima, gdje nema željeznice. Sve to mislim i držim zato, jer bi Herodot jamačno što god više i tačnije kazao i o Židovima i o Jerusolimu, da je lično bio u njem ili barem više dana u njem boravio. Svoje je informacije o Židovima i crpao jamačno od ne-Židova, koji su ga u glavnom ipak dobro informirali. Hrama u to doba još nema, već samo grad, za koji i Nehemija (7, 4) kaže, da je bio: rahabàth jadàjim ugedolá = na sve strane (obje ruke) širok i velik. Samo dodaje, da je u njem bilo malo naroda.

Od grčkih pisaca poslije Herodota, osim Žida Josipa Flavija, i onih, koje on u svom dijelu protiv Egipćanina Apijona navodi, nije mi poznat nijedan drugi pisac, koji bi što god o Židovima pisao.

Interesantniji su l a t i n s k i pisci. I to Pompeius Trogus savremenik Cesarov i Augustov (1. v. pr. Hr.) i Tacit, savremenik Titov, Domicijanov i Trajanov (konac 1-vog i početak 2. v. pos. Hr.). Oni su povadili i u jedno složili sve, što su u raznih pisaca mogli naći o Židovima.

2. Pompej Trogo.

On piše u svojim: »Historiae Philippicae« knjiga 36. gi. 2. o Židovima ovo: ⁶⁾ »Židovi su porijeklom iz Damaska, odlična grada u Siriji. Odatle potječu i asirski kraljevi i kraljica Semi-

⁵ Neh. 13, 19—22.

⁶ Prijevod načinjen iz izdanja: M. Juniani Justini, Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi ex rec. T. Ruehl. Lipsae 1886. (Teubner) str. 205.—207.

ramida. Grad je dobio ime po kralju Damasku. Poslije Damaska su vladali: Azel, pa Adores, Abrahm i Israhel. Ali je Israhel postao slaviji od svojih predaka, jer je imao 10 sinova. On je razdijelio narod na 10 kraljevina i predao sinovima. No jer se Juda poslije diobe odijelio, zapovijedi (Israhel), da se svi imaju zvati po njegovu imenu Judeji (Židovi), da na taj način svi poštuju njegov spomen, kad je njegov dio svima pripao. — Najmlagji je među braćom bio Josif. Bojeći se njegova odlična uma, uhvate ga braća i tajno prodadu stranim trgovcima. Ovi ga odvedu u Egipat, pa kada se ondje brižnim umom naučio čarobijama, svidio se i samome kralju. Bio je neobično oštro-uman (sagacissimus) u proricanju čudesnih događaja i postao prvak u razumijevanju sanova. I činilo se, da mu nije ništa nepoznato od božanskih i ljudskih stvari. Tako je predvidio poljsku sušu mnogo godina unaprijed. I sav bi Egipat poginuo od gladi, da nije po njegovoj opomeni kralj ediktom zapovijedio, da se kroz mnogo godina čuva žito. I toliki su bili iskustveni dokazi Josifovi, te se činilo, da su mu odgovori Božji, a ne čovječji. Njegov je sin bio Mojsije, koji se, osim baštinjena očeva znanja, još i ljepotom odlikovao. Ali jer su Egipćani bili tada zaraženi svrabom i lišajem, to ga oni, opomenuti (božjini) odgovorom, bace preko egipatskih granica zajedno s oboljelima, da se pošast ne raširi. Postavši tako vogjom izagnanika tajno uze egipatske svetinje. Egipćani su ih s oružjem potražili, ali su se uslijed silne oluje morali kući vratiti. A Mojsije potraživši svoju staru Damaštansku domovinu, zaposjedne Sinejsku goru, kamo je najposlije, posteći 7 dana sa svojim narodom po arapskim pustinjama, izmoren stigao, i sedmi dan, nazvan po običaju njegova naroda: Subotom, posvetio za sva vremena postu, jer im je taj dan donio svršetak posta i lutanja. Ali budući da su se sjećali, kako su ih Egipćani od straha pred pošasti protjerali, za to, da ne postanu s istoga razloga omraženi pred stanovnicima, stali su se čuvati, da ne žive zajedno s njima. Ovo se je polako prometnulo u disciplinu i vjeru. Poslije Mojsija je postao kraljem takogjer njegov sin Arruas svećenik egipatskih svetinja. I odatle je postao običaj kod Židova, da iste osobe imaju za kraljeve i svećenike, čija je pravednost s vjerom pomiješana bila nevjerojatno skupa povezana. I svršava: »Prvi je Kserkse, persijski kralj upokorio Židove. Poslije su zajedno s Persijancima došli pod Aleksandra Velikoga. Pod

makedonskom su vlašću bili dugo podložni sirsom kraljevstvu. A kada su se odmetnuli od Demetrija (sirskog kralja), potražili su rimsko prijateljstvo, i tako stekli slobodu prvi od svih istočnjaka, jer su tada Rimljani lako iz tugjega milost dijelili.«

3. Tacit.

On u svojim: »Historiae« knjiga V. 2—8. piše:⁷

(2). »Kažu, da su Židovi prognani s otoka Krete, i nastanili se po krajnjim Libijskim krajevima u vrijeme, kada je Jupiter silom protjerao Saturna i ovaj mu morao prepustiti svoje kraljevstvo. Dokaz za ovo leži u imenu. Poznata je naime na otoku Kreti gora Ida. Žitelji oko nje zvali su se prvobitno Ideji, poslije su se prozvali, uslijed barbarskog izgovora Judeji. Neki kažu da su za vrijeme Isidina vladanja, radi silne svoje množine, bili pod vogjama Hierosolymom i Judom otpremljeni u susjedne zemlje. Većina ih smatra potomcima Etijopljana, koje je za kralja Kefeja strah i mržnja prisilila, da promijeni sjedište. — Ima ih, koji vele, da su išli zajedno s Asircima, pa kao narod potreban zemlje, osvojivši neke dijelove Egipta, stali si naskoro naseljavati svoje vlastite gradove i hebrejske zemlje i krajeve bliže Sirije. — Drugi opet vele, da su Židovi imali slavne početke. Da su Solymi, narod opjevan u Homerovim pjesmama, koji su si osnovali grad i nazvali ga po svom imenu: Hierosolyma.

(3). Mnogi se autori u tom slažu, da je uslijed nastale pošasti u Egiptu, koja je nagrgjivala tijelo, kralj Bohor pitao Hamonovo proroštvo za lijek. Ovo mu je zapovijedilo, da očisti kraljevstvo, i da takove (okužene) ljude, kao mrske bogovima, dade u tugje zemlje odvesti. On ih potraži, sabere cijelu rulju, pa ih ostavi na prostranim (pustinjskim) mjestima. Kad su izagnanici stali plakati, opomene ih jedan od njih po imenu M o r s i j e, da ne iščekuju kakvu pomoć od bogova ili ljudi, koji su ih oboji ostavili, nego neka si izaberu njega za nebeskog vogju, s čijom će si prvom pomoću sadanje bijede ukloniti. Oni poslušaju i dadu se, u svemu nevješti, na besciljni put. Na tom

⁷ Prijevod načinjen po izdanju: Cornelii Taciti Opera, ed. F. Haase, Vol. 2. str. 181—184. Lipsiae 1855.

putu nije ih ništa tako mučilo kao oskudica vode. I već su po-
legli po čitavim poljima, da od žegji skapaju, kad li se pojavi
čopor divljih magaraca, koji se vraćao s paše u svoju pećinu
zasjenjenu gajem. Mojsije pogje za njim sluteći, da bi mogao
naići na travom obraslo tlo. Tako otkrije obilate vodene žile.
To ih okrepi, i poklem su šest dana bez prestanka putovali, pro-
tjeraju sedmi dan tamošnje stanovnike, i zadobe zemlju, u kojoj
si posvete grad i hram.

(4). Da si Mojsije za budućnost osigura narod, dade mu
nove obrede, protivne ostalim smrtnicima. Kod njih je sve pro-
fano, što je kod nas sveto. I opet je kod njih sve dopušteno,
što je kod nas gadno. Lik one životinje (divljeg magarca), po-
moću koje su se oslobodili pustinjskog lutanja i žegji, posvete
Tajni, i zakolju ovna kao na pogrdu (egipatskom bogu) Ha-
monu. Žrtvuju i vola, koga Egipćani kao apisa štiju. Svinje
se klone radi pošasti, koja ih je nekoć lišajem nagrdila, jer je
svinja podvržena lišaju. Svoje nekadanje dugo gladovanje pri-
znavaju još sada čestim postovima. Kao dokaz, da su (putem)
otimali žito, služi židovski kruh bez kvasa.

Kažu, da im je omililo nerad svaki sedmi dan, jer im je taj
dan donio konac nevoljama. A jer im se nerad pokazao ugod-
nim, posvetili su lijenosti i svaku sedmu godinu.

Drugi opet vele, da se ta čast (sedmog dana) daje Saturnu
bilo što je on dao religijske početke Idejcima, za koje po predaji
čujemo, da su bili (kako rekoh) protjerani zajedno sa Saturnom
i utemeljili ovaj narod, bilo opet zato, što se od 7 zvijezda, koje
upravljaju smrtnicima na najvišem krugu i osobite snage sma-
tra baš Saturnova zvijezda. Osim toga većina nebeskih stvari
mijenja svoju silu i putovanja prema broju 7.

(5). Ovi židovski običaji, bilo na kojigod način uvedeni
dokazuju starinu. Ostale su im uredbe odvratne, gadne i
opake, jer je svaki najgori od onih, koji su prezreli otačku
vjeru — prinosiso svoj porez i prinos onamo, odakle su se po-
digle židovske stvari. Oni su megjusobno čvrste vjere i spremni
na milosrđe. No prema svima drugima su neprijateljskom
mržnjom raspoloženi. Uslijed ove okolnosti su odijeljeni kođ
gozbi, za sebe u ložnicama, i premda vrlo skloni na putenost,
uklanjaju se općenju s tugjinkama. Megjusobno si ništa ne brane.
Imaju uredbu, da se obrezuju. Po toj se razlici raspoznavaju.

Isto čine i oni, koji prelaze na njihov zakon. Takove ni u čem prije ne poučavaju, nego da odbace bogove, odreku se domovine i da ništa ne drže do roditelja, djece i braće. Ipak vode brigu, da im se mnoštvo podigne. Kod njih je naime i grijeh koga od rođjaka ubiti, a duše onih, koji su poginuli u boju ili na mučilima drže vječnima. Odatle u njih ljubav za ragjanjem i prezir umiranja.

Oni po egipatskom običaju sahranjuju lješine; ne spaljuju ih. Iz istog je izvora i njihovo vjerovanje o podzemnom svijetu. Što se naprotiv tiče nebeskih stvari, to Egipćani štiju ponajviše životinje i umjetno načinjene likove. Židovi pak jedino umom štiju i razume jedno Božanstvo. Smatraju bezbošcima one, koji si božanstvo predstavljaju kao likove od smrtne materije i na ljudsku priliku. Za njih je ono biće najviše i vечно, koje se ne da likovati (oponašati) i nepropadljivo. Za to ne dopuštaju ni u svojim gradovima nikakovih božanskih likova, a nek-moli u hramovima. Oni se u tom pogledu ne laskaju ni carevima nit odaju počast Cesarima (postavljajući im kipove).

Kako su njihovi svećenici igrali uz frulu i bubnje, i vezali oko sebe bršljane, a našao se (kod osvojenja pod Titom) u hramu i zlatan čokot, mislili su neki, da se tim štovao otac Liber, krotitelj Istoka. No uredbe se ne slažu. Liber je postavio svečane obrede, dok je židovski običaj nesklapan i prost.

Ovim izvodima Tacit još dodaje:

(8). »Dok je istok bio u vlasti Asiraca, Medijanaca i Persijanaca, bili su Židovi najprezrenija čest ljudi. A kada su prevladali Makedonci, pokušao je kralj Antijoh (IV. Epifan c. 172. pr. Hr.) da ukloni njihovo praznovjerje, i da im dade grčke običaje, ne bi li promijenio gadno pleme na bolje. Ali ga u tom spriječio partski rat. Tada su Židovi postavili sami sebi kraljeve, jer su Makedonci bili slabi, Parti još nedorasli, a Rimljani daleko. — Megjutim, kad je narod uslijed svoje promjenljivosti te kraljeve protjerao, oni si nanovo oružjem prisvoje vlast. Tako nastanu progoni gragjanâ, gradovi se stali razarati, braća, supruzi, roditelji ubijati, i drugo koješta činiti, kako je već to običaj kod kraljeva, koji su osim toga podupirali i praznovjerje, jer su za utvrgjenje svjetske vlasti uzimali u pomoć i svećeničku čast.

Prvi je od Rimljana upokorio Judeje Gnej Pompej, i ušao po pravu pobjede u hram. Odonda se proširio glas, da unutra nema nikakova lika, koji bi predstavljao božanstvo, već prazna stolica i prazna tajna svetinja. On je razorio Jerusalimske zidove, no hram je ostao.« — Toliko iz Tacita.

Iz ovih izjava, u mnogočem krivih, tendencioznih, i s prezirom prema judejskom narodu napisanih, ali i zanimivih, ako i ne možemo hronološki odrediti, gdje se na pr. Israelski (židovski) narod nalazio za Amenofisa III. i IV. — ipak možemo zaključiti, da on za vrijeme obih Amenofisa sigurno postoji — i to negdje u njihovoj blizini. Jer, eto, po Tacitu mu idu počeci ča pod Saturnovu vladu, što je, po općoj fantaziji i uvjerenju tadašnjega svijeta, sezalo svakako daleko preko doba, i mnogo starijih faraona, nego su Amenofis III. i IV., koji megju ostalima, imadu pred sobom i H y k s e, i cijeli niz dinastija srednjeg i starog kraljevstva poznatih starim piscima. Po drugoj Tacitovoj verziji, Židovi postoje za kralja Kefeja, koji je, oko 1000 godina stariji od rečenih Amenofisâ.

Kako Tacit izriekom priznaje silnu starinu njihovim obredima, priznaje im s te strane drevno narodno postojanje.

Spominjući ovi pisci Abrahama, Israela, Mojsiju i Josifa, boravak Israelaca (Židova) u Egiptu, njihovo putovanje pustinjom, potvrđuju tim samo ispravnost biblijskih izvještaja. U koliko su pak ovi klasički izvještaji u sebi tendenciozni i iskrivljuju izvjesne istorijske činjenice, nije mjesto, da ih ovdje oprovrgavamo ili rektificiramo. Taj je posao već davno otrsio Josif Flavije u spomenutom svom djelu protiv Apijona, gdje je citovao i uspješno oprovrgao sve one pisce (Manethona, Berosusa, Chaeremona, Lysimacha⁸ itd.), koje su u svojim izvještajima pocrpali Pompej Trog i Tacit.

U asirsko-vavilonskim i egipatskim spomenicima (osim Tell-el-Amarne) nije se dosada (koliko mi je poznato) našlo materijala, koji bi mogao poslužiti za direktni dokaz naše teze. Ipak su neki dosele otkriveni spomenici važni, jer u drugim momentima potvrđuju istinitost drevnih biblijskih izvještaja. Poznat je iz tih spomenika vavilonski kralj Hammurabi, pa elam-

⁸ Isp. Flavii Josephi Opera omnia recog. Samuel Adr. Naber vol. 6. str. 199. i dalje.

ski Kudur-lagamar, koji vladaju oko 2100 pr. Hr. Oba se spominju i u Bibliji (Mojs. 14, 1.) Prvi kao Amraphel, šinearski (šumerski) vavilonski kralj, a drugi kao Kedor-la'omer elamski kralj. Savremenici su Avraamu, pradjedu Israelcima, koji prema biblijskoj komputaciji godina, takodjer živi oko 2100 pr. Hr. Otkrio se i Asirski katalog »eponymorum«, u kom se navode Judejski i Israelski kraljevi onim redom kao i u Bibliji. U Egiptu se i mimo Tell-el-Amarne, nešlo nekih stvari, koje potvrđuju opstojnost imena Israelskoga u dubokoj starini. Tako na spomeniku Merneptahovu, oko 100 god. iza Tell-el-Amarne.

Da Israelski narod postoji za vrijeme Tell-el-Amarne, a i mnogo prije, mogli smo eto sa sigurnošću zaključiti iz načina pisanja starih pisaca jer oni ne vode računa o hronologiji. Kada se pako pročitaju i prouče novo nagieni spomenici raznih starih naroda na Orijentu, i otkriju eventualno još novi i neslućeni spomenici, mogli bismo i u mnogim detaljima dobiti potvrdu za sve ono, što ćemo u slijedećem §.-u iznijeti iz vlastitih unutarnjih dokumenta Israelskoga naroda.

b) Unutarnji izvori.

Ovi su u svakom pogledu objektivniji i sigurniji izvor za upoznavanje početaka unutarnjeg razvitka i uopće za starinu i povijest svakoga naroda, pa tako i za istoriju Israelskog naroda, od bilo kakovih vanjskih dokumenata. Kako li je samo neprispodobivo puniji i jasniji gore navedeni izvještaj o Neku i njegovu boju kod Megidda u Bibliji, nego li u Herodota. To nije teško razumjeti. Već svaki nas pojedinac najbolje znade svoj život i svoje doživljaje, a tako i svaki narod svoju istoriju. I kao što drugi (strani) ljudi pojedince (i masu) izvan svog društva često drukčije prosuguju, nego li što oni u istinu jesu, i često im možda loše svjedodžbe pišu, gdje bi trebalo dobre, i obratno, tako je i s vanjskim dokumentima s obzirom na objektivno prikazivanje dogadjaja nekog naroda. — Kako li bi n. pr. izgledala povijest našega naroda, da je neko piše n. pr. samo prema vrelima Nijemaca, Turaka i Magjara? — Srbi bi u srednjem vijeku izašli kao vrazji (Belijalovi) sinovi bez Božjeg zakona, podvrženi najgorim opačinama nečistoće i proždrlji-

vosti, i gorji od divljih životinja⁹, a ipak je samo pobožan duh mogao izgraditi tolike sredovječne srpske crkve, manastire i zadužbine, i samo mukotrpan i vrlo umjeren i trijezan narod mogao iz sebe ragjati ljude, koji su živjeli o: »kruščić hljeba nedjeljicu dana«, i kod kojega je vazda bila i svake vrste čistoća u velikoj cijeni. — Ili, kako bi izgledali svi srpski bojevi iz nedavne prošlosti, kad bi ih neko opisivao samo po službenim austro-ugarskim bojnim izvještajima. Ne bi li tuj bile sve srpske pobjede jednostavno sasvim prešućene, a korelativni austro-ugarski porazi predstavljeni, ako ne već kao prave pobjede, a ono barem kao genijalne strateške transpozicije i dislokacije četâ, koje su se sasvim redovno obavljale, prema već davno unapred odregjenom planu. Dâ, tako često pišu tugijski dokumenti o drugom, navlastito po broju slabijem narodu. To treba imati pred očima, i tako promatrati stvari i kod starih Israelaca, tim više, što je taj narod vazda bio kao neki objekat prezira kad svih starih naroda. Pa kao što našu povijest najsigurnije doznajemo iz naših domaćih vrela, tako možemo i povijest Israelskoga naroda najsigurnije i najobjektivnije doznati iz njegovih dokumenata. A to su njegove svete knjige, koje su danas ujedno i svojina i jedan od temelja (izvora) vjere svega kršćanskog (hrišćanskog) svijeta.

No bez obzira na vjerski momenat, te knjige promatrane u čisto naučnom svijetu, izdižu se u svom istorijskom dijelu triježnošću i objektivnošću prikazivanja nad sve stare dokumente i klasičke istorijografe. Poimence upada u oči upravo skrupulozna briga za hronologiju, tu os i srce svake prave istorije. U tom punktu nije im ni sam Tukidide premac, ako postavlja doduše svoj terminus a quo i ad quem sa: *σπονδα τριακοντούτεις μετ' Εδβοίας ἄλωσιν*, ali se iz njegovih primjedaba *ὅτι πολλῶν ἕστερον* ipak ne može ništa tačna odrediti.¹⁰ Otac pak povijesti Herodot ukazuje se u tom pitanju prema njima kao pravi narodni pripovijedač, kome nije mnogo do toga stalo, kada je koji kralj vladao, i koliko godina.

⁹ Tako je Srbe opisao neki hroničar Arnold. Isp. Rad Jugosl. Akad. Knjiga LXXVII., str. 48. nota 1.

¹⁰ Isp. Thucydīdis Historia belli Peloponesiaci ed J. M. Stahl vol. I. str. 53 i 71. (I. 114., 155.; II. 2. i t. d.). Lipsiae (Tauchnitz) 1873.

Sv. Pismo sa svoje strane nigdje ne zaboravlja svojih termina »a quo« ni »ad quem«. Točno su u njemu fiksirane godine od Adama do potopa, trajanje potopa na mjesece i dane; i opet od potopa do Avraama, od Avraama do Jakova, od Jakovljeva ulaska u Egipat do izlaska njegovih potomaka (Israelaca) iz Egipta, od izlaska do gradnje hrama. Zatim se upravo minucijoznom točnošću broje godine Israelskih i Judejskih kraljeva do propasti obadva kraljevstva, pa vrijeme Kirova dekreta o otpuštanju Judejaca iz vavilonskog sužanjstva, i doba Makivejskih ratova.

Nema takve hronologije nijedna stara istorija.

Istina je, da su se tečajem mnogovjekog prepisivanja uslijed ljudskih slabosti prepisivača (fallente oculo, aure, memoriâ) uvukle tuj i tamo neke grješke u jevrejske kodekse, no to su malenkosti, koje se s malo kritike i izvjesnog znanja starijskih pisama i alfavita dadu lako ispraviti.

Tako se, da navedem jedan krupniji primjer, ono mjesto u 2. knjizi Dnevnika 22, 2.; gdje se čita: »Bilo je Ahazji 42 godine, kada je postao kraljem u Jerusolimu« (a iz pregjašnjeg se retka 21, 20 vidi, da njegovu ocu Joramu nije bilo više od 40 godina kada je u m r o) lako dade ispraviti iz paralelnoga mjesta u 2. knjizi o kraljevima 8, 25., gdje se veli, da je »Ahazji bilo 22 godine, kada je počeo kraljevati«. Pogriješka je u 2. Dnev. 22, 2 nastala, što je kasniji prepisivač zamijenio u starom jevrejskom (ne kvadratnom) pismu 2 vrlo slična slova: chaf (=20) i mem (=40) (slična kao naš: »u« i »n« u pismu). Osim paralelnih mjesta imademo za svaki slučaj i glasoviti grčki prijevod sv. Pisma zvan LXX. (Sedamdeseticâ), načinjen po učenim Židovima u 3. v. pr. Hrista u Egiptu (Aleksandrija) po prastarim židovskim kodeksima. On nam je na pojedinim mjestima izvrstan vodilac, jer nije bio izvrgnut tokom istorije onakvim strašnim veksacijama kao jevrejski kodeksi, koje su derali i palili razni varvari kao primjerice Antijoh IV. Epifan.¹¹ koga s pravom njegov znanac Polibije zove *ἐπιμανή* (mahnitim)¹²

Ovo ističem, jer je i LXX. zajedno s jevrejskim tekstom u ovoj raspravi upotrebljena kao istorijski izvor za povijest Israelskog (židovskog) naroda.

¹¹ Isp. I Makiv. 1, 56.

¹² Isp. Polybios: *Ἱστοριῶν τὰ σωζόμενα* Lib. 26, 10, ed F. Didot, Parisiis 1859.

Sada, da vidimo, što veli biblijska hronologija za Israelce u doba Amenofisa III. i IV.!

Eto!

Svjetska istorija priznaje, da je persijski kralj Kir počeo vladati nad Vavilonom oko g. 536. pr. Hr. Prema Bibliji (2 Dnev. 36, 22 i Ezra 1, 1) izdaje Kir (jevr. Koreš) dekret o povratku Židova iz vavilonskog sužanjstva p r v e godine svoga vladanja t. j. 536. pr. Hr. Sužanjstvo traje, kako je poznato, 70 god. i računa se od p r v e invazije kralja Nebukadnesara 606. (iza bitke kod Karkemiša). Komputacijom biblijskih god. što ih od tog datuma pa do Salomona davaju pojedinim judejskim i israelskim vladarima knjige Kraljevske i Dnevnika (s izvjesnim odračunavanjem početaka odnosno svršetaka godina pojedinih vladara) izlazi za Solomuna g. 993—953 pr. Hr. (kako to imade K l a i ć u »Povijesti Staroga vijeka za srednje škole« 1895. str. 31.). Kod kralja Solomuna čita se u 1. knjizi Kraljevskoj 6, 1. primjedba, da je Solomun počeo graditi hram 4-te godine svoga vladanja t. j. 990 pr. Hr. U istoj opasci veli sv. Pismo (prema Vatikanskom kodeksu LXX. po starini kralju sviju kodeksâ), da je to bila 440 g o d i n a izlaska Israelaca iz Egipta. Israilj je dakle izašao iz Egipta: $990 + 440 = 1430$ pr. Hr. Prema 4 Mojs. 32, 13. i (češće u sv. Pismu) sadržavaju se Israelci u sinajskoj i arapskoj pustinji 40 godina, i tada se istom približuju Palestini, i to s istočne strane (od Jordana), u širokoj crti, od mrtvog mora do podnožja Livanonskih gora. Bilo je to dakle $1430 - 40 = 1390$ pr. Hr.

Te iste godine 1390 pr. Hr. prelaze oni pod Jošujem sinom Nunovim preko Jordana u Palestinu, koju silno pustoše i kolju hananske knezove. Osvajanje Palestine traje dulje vremena, jer su mnogi hananski gradovi bili dobro utvrgjeni a Israelci tome poslu (kao dosele nomadi) prilično nevješti (jerusalimsku akru je osvojio od Jevuseja, istom David 8. g. svog vladanja oko 1025 pr. Hr.) Prema Sudačkoj knjizi (Šofetim 2, 10) računa se doba Jošujevo na 1 naraštaj t. j. oko 30—40 godina. Dakle 1390.—1350. pr. Hr. Kroz cijelo se to vrijeme (1390—1350) taru Israelci u Palestini sa raznim hananskim plemenima, i bivajući iz dana u dan jači, polako ih satiru.

To je vrijeme, kad Abdihiba šalje depeše Amenofisu IV. I., (1375—1358) s jadikovkama da će sve zemlje pripasti Ha-

birima, ako faraon brzo ne pošalje svojih četâ. Ali mu faraon ne može pomoći. I to se vrijeme kako vidimo, slaže kao na vlas. Izračunano je prema Klaić—Vatikanski kodeks—Manojlović koji se jamačno nisu megjusobno dogovarali, kao ni pisac knjige Jošujine sa Abdihibom od Urusalima.

Pokrivaju se i sve druge okolnosti, prodiranje Habira i Israelaca, pustošenje i osvajanje Palestine po Habirima i Israelcima, veliki strah Abdihibin pred Habirima odnosno hananskih knezova pred Israelcima. Ne slaže se na o k o samo j e d n o, a to je, što Tell-el-Amarnski Abdihibini izvještaji nigdje ne spominju imena: Israelci, već govore samo o Habirima (Hebrejima).

Preostaje dakle dokaz, da su Israelci = Habiri (Hebreji). Jer tezu, da su Hebreji = Habiri, niko ne osporava.

II. ISRAELCI = HEBREJI ODNOSNO HABIRI.

Israelski je narod poznat pod 3 imena: Israelci, Hebreji i Judeji (po francuskom izgovoru = Židovi).

Ime »Israelci« imadu po svom praocu J a k o v u (oko 2052.—1905. pr. Hr.), koji im je udario temelj na svojih 12 sinova, i stekao si časni pridjevak »I s r a e l« (Božji borac) radi neke hrabre borbe. (Isp. Gen. 32, 28.) Taj pridjevak je omilio i njegovu potomstvu, pa su se njim rado služili. Po Jakovu se oni zovu pjesnički i »beth Ja'akov« (Jakovljevi dom ili familija).

Drugo je ime: »Hebreji«, njihovo pravo n a r o d n o ime (nomen gentilicium). Tako se je zvao već Jakovljevi dječak Avraam (oko 2212—2037. pr. Hr. Cf. Gen. 14, 13.). Što znači to ime, o tom malo kasnije u posebnom §-u.

Treće ime Judejci (Židovi) je novije. Počeci mu kao takvom padaju u vrijeme Davidovo i Solomonovo (oko 1000 pr. Hr.), a općenito postaje istom iza vavilonskog sužanjstva, kad je Judino pleme, koje je i prije bilo najznamenitije među 12 Israelovim plemenima, definitivno prevladalo. Ipak se i poslije toga vazda održalo kao nomen gentilicium ime Hebreji, pa se Židovi i danas pod njim svuda znadu. Ime »Israelci«, koje je imalo više religijozno značenje, pa si ga je jevrejski narod, dao samo s obzirom na porijeklo od svog slavnog pretka Jakova, i koje je bilo ograničeno unutar kruga samog naroda, nije ni do današ-

njega dana općenito prešlo krug tog naroda. Oni su međusobno »b'ne Jisrael«.

Meni je ovdje dokazati, da su se stari Israelci zvali Hebrejima (Habirima) prije, za, i poslije Tell-el-Amarne, i to pred inostranima i međusobno, i nadalje, da ih stranci, prema samoj Bibliji, i ne zovu redovno drukčije nego Hebreji (Habiri).

Izraelci se zovu Hebrejima (Habirima):

a) Prije Tell-el-Amarne.

Prelazimo preko Avraama Hebrejina, jer Izraelci počimaju istom s njegovim unukom Jakovom.

Jakovljevi sin egipatski Josif (oko 1961—1851 pr. Hr.) zove svoju domovinu Palestinu: jevrejskom zemljom (eres Haibrim). »Ukrali su me«, veli »iz zemlje Haibrim (Habirâ) t. j. iz zemlje njegova roda. I ne samo, da on sebe subsimira pod Hebreje, već ga i svi drugi zovu: »Hibri« (Habir). Tako Putifarova žena ovako govori o Josifu (1. Mojs. 39, 14): »Gledajte, doveo nam je čovjeka H i b r i - a« i opet (39, 17) »sluga H a i b r i kojega si doveo, došao je k meni«. Slično govori o Josifu pred faraonom njegov peharnik (49, 12). »A bio je ondje s nama mlad H i b r i, sluga stražarskog zapovjednika«. Prema 1 Moj. 43, 32 ne objeđuju Josifova braća s Misircima »jer Misirci nijesu mogli jesti s H a i b r i m a« (Josifovom braćom). — To su primjeri, koji dokazuju ime Hebrejsko (Habirsko) za Israelce barem 600 godina prije Tell-el-Amarne.

b) Oko Tell-el-Amarne.

Sestra Mojsijeva veli faraonovoj kćeri (2 Mojs. 2, 7) »Hoćeš li, da ti dozovem dojkiju izmegju H a i b r i j j o t h (Habirki)«. I dozove joj majku Mojsijevu. — Mojsije, kad odraste, vidi, kako nekakav Misirac bježe čovjeka H i b r i - a (Habira) izmegju njegove (Mojsijeve) braće i pomogne mu (2 Mojs. 2, 11.). Malo pred ulazak u obećanu zemlju (1390. pr. Hr.), daje Mojsije »Ponovljeni zakon« Israelcima, gdje čitamo: »Ako ti se proda tvoj brat Haibri ili Haibrija (Jevrejka), neka ti služe 6 godina, a 7dme godine pusti ga od sebe slobodna« (5 Mojs. 15, 12.)

c) Poslije Tell-el-Amarne.

Prema 1. Samuilovoj knjizi gl. 4. nazivaju Filisteji (Pelištim oko 1100 pr. Hr.) Israelce neprestano imenom: Hibrim (Habiri).

Prorok Jona (oko 780 pr. Hr.) ponosno veli: »ja sam Hibri« (Habir), kada ga lagjari na putu u Tarsis pitaju: ko je i odakle je? (Jona 1, 9.) itd.

Iz svih ovih primjera jasno proizlazi, da je ime Hibri (Hebrejin, Habir) nomen gentilicium Jakovljevih potomaka diljem cijele njihove povijesti.

Kod toga ujedno konstatujemo i podvlačimo činjenicu, da se na svim biblijskim mjestima, gdje god se inostranci navode kao govornici o Israelcima, njim redovno u usta stavlja riječ Hebrejin (Hibri) kao ime pod kojim oni Israelce poznadu.

Iz toga slijedi, da ni Tell-el-Amarnske Abdihibine epistole Amenofisu IV. nijesu mogle Israelce imenovati i nazivati drukčije, nego onako, kako to svjedoči Biblija, da su ih inostranci redovno nazivali t. j. Hibrima ili Habirim.

Tako, eto, Biblija u pogledu imena »Habiri« tumači Tell-el-Amarnske izvještaje, a ovi opet potvrđuju biblijske izvještaje.

Preostaje još, da rastumačim:

III. ZNAČENJE RIJEČI HEBREJIN (HIBRI) ILI HABIR?

Samo su 2 tumačenja moguća.

Jedno je, koje izvodi ime Hibri od korijena habar (prelaziti), i odatle izvedene segolatne imenice: héber = ona strana ((rijeke, doline itd.), iz koje se imenice dalje, pomoću sufiksa, izvodi adjektiv: hibri ili hebri = onostran(ac). Ovo je po sebi moguće. Jer, ako se n. pr. pomoću istog sufiksnog nastavka י־ iz segolatne imenice נֹכַר (nocher) = tugjina, izvodi adjektiv נֹכְרִי (nochri) = tugj(inac), nema razloga, da se po istom načelu ne bi moglo iz segolatne imenice עֵבֶר (heber) = ona strana (rijeke) izvesti adjektiv: hebri ili hibri = onostran(ac). Ovaki je izvod u ostalom i vrlo star. Nalazimo ga u LXX. (Gen. 14, 13), gdje se pridjev Avraamovih »Haibri« prevodi na grčki sa: ὁ περσῆς = onostranac, prečanin.

Avraam bi prema ovom tumačenju dobio pridjev Hibri od hananskih stanovnika zato, što se k njima doselio s one strane rijeke Eufrata. Bio bi za njih onostranac ili »prečanin« kao što mi ovdje za Srbijance.

¹³ Isp. Gesenius-Kautzsch, Hebräische Grammatik 24. Auflage, Leipzig 1885., str. 217⁵.

Pripominjem, da se LXX. samo u Gen. 14, 13. reproducira riječ Hibri sa: δ *περάτης* inače na svim drugim mjestima opisuje sa δ *Ἐβραῖος*, = Jevrejin.

Drugo tumačenje izvodi riječ: Hibri kao patronymon od imena Heber (stari jezični oblik bio bi: Habr, moja op). Tako se naime zvao Avraamov prašukundjed, pa bi: Hibri ili Habri značilo: Hebrovac ili Habrovac t. j. čovjek od koljena Heberova ili Habirova.

Kako su među Heberovim potomcima imali najodličniji poziv t. j. čuvanje praobjave i primanje daljnjih objava, oni koji su vukli lozu preko Avraama-Isaka-Jakova t. j. Israelci, to se ovo ime kod njih kao nomen gentilicium i sačuvalo.

